

«Українське кіно втрачає своє обличчя мистецтва героїчної епохи»

Історія Спілки кінематографістів УРСР

Анатолій Русначенко

Дивно, але Спілка кінематографістів як структура опинилася поза увагою дослідників. Цей огляд, сподіваюся, дасть змогу дещо по-іншому подивитися на певні явища в українському кіно останніх півсотні років.

Обмежусь лише найзагальнішим її оглядом: від створення – до часів перебудови, головню спираючись на матеріали з'їздів і пленумів, основну увагу звертаючи на ігрове кіно.

Спілка працівників кінематографії УРСР (первинна назва) виникла на установчому з'їзді 15 січня 1963 року. Хоч оргбюро з'явилося ще в лютому 1958-го (водночас існувало і Всесоюзне оргбюро Спілки кінематографістів СРСР). На з'їзді в Києві були присутні майже всі працівники кінематографії республіки, які були водночас і делегатами¹, 267 осіб – це режисери, актори, а також сценаристи, кінодраматурги, редактори, оператори переважно з Києва, частина з Одеси, з Ялти – 6 осіб, зі Львова, Шостки – по двоє, з Вінниці, Луганська, Дніпропетровська по одній особі. З 214 присутніх 115 були членами КПРС і чотири – комсомольцями.

На час з'їзду почав працювати кінофакультет у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого з відповідною кафедрою, сформовано відділ кінознавства в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору ім. М. Рильського АН УРСР. Очолив студію ім. О. Довженка Василь Цвіркунов. Сергій Іванов став головою Держкіно УРСР. Обидва вони були зацікавлені у кіновиробництві й підвищенні художньої якості фільмів. Тоді в Україні щороку випускали десяток художніх картин, студія науково-популярних фільмів – 64 картини, «Укркінохроніка» – 30–40 документальних картин і 80 кіножурналів. Діяло 240 любительських кіностудій.

Тон виступам на форумі задав Андрій Скаба, секретар

ЦК КПУ. У вітанні від того ЦК він сказав: «Мільйони глядачів з нетерпінням чекають від кінематографістів не тільки окремих успіхів, а й великих творчих перемог у відображенні характерних рис нової людини нашої епохи. Народ вимагає створення на екрані таких образів сучасних героїв, у яких могла б вчитися мислити, жити і боротися кожна радянська людина, і, насамперед, молодь»².

Посил виступів на наступних з'їздах кінематографістів партійних ідеологів за посадою, був тотожним. Та й доповідь Тимофія Левчука (1912–1998), голови оргбюро з'їзду, називалася: «Комуністичне будівництво та завдання української радянської кінематографії». Тож він ствердив, що «на всьому своєму історичному шляху українська кінематографія була й залишається вірною партійним, ленінським принципам соціалістичного реалізму» (виділено в стенограмі. – А.Р.). Найскладнішою проблемою українського кіно доповідач назвав проблему новаторства, при якому воно вбирало б найкращі риси сучасного радянського кіно і при цьому мало б національну особливість³. На наступних з'їздах про національну особливість ніхто вже не згадував, принаймні в офіційних промовах.

Національні особливості кінематографістів проявилися прямо і непрямо в інший спосіб: на I з'їзді серед присутніх членів СК українців було 96, росіян – 58, інших – 60⁴. Ці інші були переважно євреями (судячи з імен і прізвищ). Тобто, на установчому з'їзді українці були в меншості. За моїми підрахунками, з 27 промовців лише 9 говорили українською мовою.

На з'їзді було порушено питання дубляжу як українською мовою, так і взагалі, бо навіть російська звучить у фільмах часто досить нездало, зауважував Вадим Соб-

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛІМУ) – Ф. 655. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 61.

² Там само. – Арк. 9–10.

³ Там само. – Арк. 28.

⁴ Там само. – Арк. 179.

ко. Водночас, українська у фільмах часто слабка і невиразна, несоковита, а то й суржик, вказував цей же промовець. Пояснення згаданому явищу він убачав у кількарязовому перекладі з мови на мову, бо сценарії затверджувалися у Москві. А фільми мають бути українські за формою⁵. Директор картини П. Ф. Нечес був тут різкіший. Він заявив, що прокат (директор Загороднюк) замовляв тільки 50% дубляжу українською, нижче Держплану. Інші фільми, навіть зняті в Україні, подаються російськомовними. Загороднюк взагалі вважав за непотрібне дублювати фільми українською мовою, адже «на Україні тільки бендерівці не знають російської мови, то що ж для них дублювати». Питання дубляжу не знайшло підтримки навіть у вищих інстанціях, заявляв Нечес⁶. Прокат запевняв, що вони спираються на волю трудящих, які пишуть, що всі розуміють «близкий язык», тож вимога україномовного фільму подібна до українського шовінізму. Тому не дивно, що Головкинопрокат розсилав по Україні навіть фільми, зняті за мотивами української класики на українських кіностудіях, російською: «Лісова пісня», «Олекса Довбуш» та ін.⁷

Питанню мови фільмів присвятила свій виступ на II З'їзді Спілки Наталія Ужвій, народна артистка СРСР: 14 листопада 1968 року вона сказала, що це неправильно, коли одразу знімається фільм російською мовою чи з української класики, чи з життя радянської України. Адже втрачається національна неповторність картини і народу, митця. Погано справу організовано і з якістю дубляжу на українську мову і на російську⁸. Присутній на зібранні Федір Овчаренко, секретар ЦК КПУ, зауважив після виступу Ужвій, що на Одеській кіностудії українська мова зовсім не звучить. Актриса Наталія Наум (1933–2004), яка виступала пізніше, сказала, що треба, щоб актори, які працюють у нас, знали українську мову, обґрунтовуючи це законодавчими нормами (їх насправді не було. – А.Р.), бо на студії (ім. О. Довженка) взагалі якась зневага до української мови⁹.

На тому з'їзді українці становили вже більшість – 183 особи, росіяни – 83, євреїв – 59¹⁰. Це був найбільш український з'їзд за мовою: з 27 промовців 17 говорили українською. На цей і на інші з'їзди Спілки вже обирали делегатів, бо число членів організації зросло.

На кінець 1960-х були збудовані нова студія науково-популярних фільмів у Києві, новий павільйон на студії ім. О. Довженка, розпочато реконструкцію Одеської кіностудії, затверджено проект Будинку кіно в Києві. Тобто розширилася база для випуску фільмів. Тому зросла і їх кількість: науково-популярних і документальних фільмів за 5 років між з'їздами – до 300, кіножурналів – 400. Але

обидві кіностудії в УРСР випускали не більше 15 ігрових фільмів у рік, тоді як, скажімо, у Франції в кілька разів більше. Варто було б довести випуск повнометражних фільмів хоч би до 30, вважав режисер Володимир Денисенко¹¹.

Обговорювалися проблеми творчості і нових фільмів. Перший секретар правління Спілки Т. Левчук хвалив у звітній доповіді «Тіні забутих предків» як «поетичне кіно», «Вечір на Івана Купала», «Камінний хрест», «Сон», «До світла», «З нудьги» – тобто екранізацію класики¹². До нього приєднався в оцінці режисерів Василь Земляк, який особливо високо оцінив Сергія Параджанова, що відкрив нову сторінку в кіно, а його «Саят-Нова» є цілком новаторським твором¹³. Високу оцінку він дав і творчості Юрія Іллєнка, Леоніда Осики, Кіри Муратової. Як можна зрозуміти з матеріалів наступних з'їздів Спілки кінематографістів, обговорення творчих удач чи невдач режисерів залишалося переважно за її незмінним – аж до середини 1980-х років – першим секретарем. На цьому ж з'їзді постало питання про багатоступінчасте затвердження сценаріїв – від студій до Москви і назад: з переписуванням, редагуваннями, переробкою, що, зрештою, могло займати по кілька років¹⁴.

Чи не на кожному такому зібранні з'ясовувалося, що є дуже мало дитячих фільмів і комедій та пригодницьких стрічок, тому в глядачів велику популярність мають зарубіжні фільми на кшталт «Фантомаса». Зарубіжні фільми, які потрапляли в СРСР, спонукали відповідні партійні структури і кінематографістів напружуватися. Та так, що московські лектори, які ті картини пропагували, одного разу навіть дістали зауваження від Київського обкому КПУ¹⁵. З іншого боку, і кінокритики, і режисери скаржилися, що не завжди можуть подивитися ці фільми. Були популярні у глядачів ті зарубіжні фільми, які привозили на фестивалі з капіталістичних країн. У Києві в серпні 1965-го народ валом валив на італійські та французькі фільми¹⁶. Потяг до іноземних фільмів став помітним і наприкінці 1970-х, він не викликав захоплення в компартії, тож відповідний відділ ЦК КПУ прийняв постанову (1980) «Про демонстрацію в республіці фільмів капіталістичних країн». Спілка мусила готувати засоби протидії впливу зарубіжного кіно на радянських громадян¹⁷. Чи ж багато таких фільмів було в прокаті? З-за меж соцтабору – не дуже. В Донецькій області в 1976–1980 роках демонструвалося 54% фільмів вітчизняного (СРСР) виробництва. Але з усіх тих 770 фільмів, знятих на кіностудіях УРСР було всього тільки 92¹⁸.

На перших двох з'їздах постало питання і про музей українського радянського кіномистецтва, який було ви-

⁵ Там само. – Арк. 70.

⁶ Там само. – Арк. 265. Здається, промова П. Ф. Нечеса була додана до стенограми, але не виголошена на з'їзді.

⁷ Там само. – Арк. 266.

⁸ Там само. – Спр. 450. – Арк. 141.

⁹ Там само. – Арк. 219–220. Н. Наум – відома актриса, дружина Володимира Денисенка.

¹⁰ Там само. – Арк. 187.

¹¹ Там само. – Спр. 449. – Арк. 160.

¹² Там само. – Спр. 450. – Арк. 35.

¹³ Там само. – Арк. 241.

¹⁴ Там само. – Арк. 125–126. – з виступу [В.] Денисенка.

¹⁵ Там само. – Спр. 309. – Арк. 150.

¹⁶ Там само. – Арк. 227.

¹⁷ Там само. – Спр. 1149. – Арк. 191–194.

¹⁸ Там само. – Спр. 1224. – Арк. 180.

рішено створити на основі музею ім. О. Довженка на однійменній кіностудії, але з передачею того музею Бюро пропаганди радянського кіномистецтва (БПРК). Останнє займалося тлумаченням і спрямуванням советських фільмів й існувало як окрема організація на правах напівфілії Спілки в кожній області. Бюро разом зі Спілкою проводило лекторії, кінофестивалі, кінопокази. Бюро, як і Спілка, співпрацювало з Держкіно УРСР. Утім, БПРК в 1960-ті роки охоплювало, в основному, міста, в селах його діяльність можна було помітити лише в кількох областях, та й у наступні роки його спроможності обмежувалися містами, передусім великими.

Виступ Ф. Овчаренка на II з'їзді Спілки був цілком партійним, але поведінка і тон зауважень відкривав його і як вченого-хіміка, яким він був до роботи в ЦК. На його думку, «створюється враження, що наш український кінематограф поступово втрачає своє обличчя мистецтва героїчної епохи»¹⁹. Він мав на увазі недостатню присутність ленінської тематики, а треба показувати і Велику Жовтневу соціалістичну революцію, і Велику Вітчизняну війну. Треба показати сутність людини, якою вона є, «але щоб це була поема про людину, як це робить наш великий вчитель Олександр Довженко». Тим, хто вдається до модернізму, «їм тяжко буде жити в нашому суспільстві», – натякнув промовець, наголошуючи на класиці соцреалізму: «Чапаєв», «Земля», «Щорс» є зразками для теперішньої творчості²⁰. Не задоволений Ф. Овчаренко був і станом кінокритики та науки про кіно. Бо в них оминається основна проблема соціалістичної естетики – зв'язок із життям. Треба сказати, що фільми, на яких наголошував цей партійний діяч, знімалися і тоді, й опісля, але, як правило, вони не мали високої мистецької вартості.

Окремо слід згадати схему-ритуал проведення з'їздів творчих спілок на прикладі Спілки кінематографістів. На з'їзди і навіть пленуми керівники творчих спілок питали згоди у ЦК КПУ²¹. З'їзд починався з обрання президії і почесної президії. До першої, яка могла доходити чи не чверті від присутніх делегатів, окрім членів Спілки, які займали адміністративні посади, чи просто відоміших кіномитців, включали і представників від партійних, советських органів, політуправління якогось із військових округів, розміщених в Україні, голів інших творчих спілок, представників з Москви, Ленінграда чи з інших союзних республік. Обов'язково був хтось із завсектором ЦК КПРС, які відали тими чи іншими галузями мистецтва, літератори. З почесною президією було простіше: тут відбулося запозичення зі з'їздів КПУ, яка на своїх форумах обирала почесну президію зі складу президії/політбюро ЦК КПРС. За Брежнєва наголошували разом з політбюро його ім'я і його керівництво партією. Місію оголосити цю фразу на з'їздах СК дору-

чали комусь з відоміших режисерів чи акторів. Так, на першому з'їзді це зробив В. Денисенко, на другому – Віктор Івченко. На двох наступних – Кость Степанков. На III з'їзді СКУ (6 квітня 1976) це було так: «К. Степанков: В почесний президіум нашого съезда избрать Политбюро ЦК КПСС во главе с товарищем Брежневым Леонидом Ильичем. (Продолжительные аплодисменты, все встают)»²². Наступним обов'язковим пунктом ритуалу було зачитування вітання від ЦК КПУ, що робив секретар ЦК з ідеології, іноді таке вітання могло бути і від Президії Верховної Ради УРСР.

Згадували померлих членів спілок. Після звітної доповіді першого секретаря/голови правління Спілки і кількох виступів, слово обов'язково надавалося тому ж представнику від КПУ, який настановляв творчих працівників. Виступали також представники: від ЦК ЛКСМУ, державних структур, які опікувалися кіногалуззю, Держкіно УРСР, а то й Держкіно СРСР, представники/керівники республіканського кінопрокату, перші особи з союзної Спілки, представники з Москви, Ленінграда, кілька осіб від союзних республік. Обов'язковим був виступ когось із «людей праці»: робітника, колгоспниці, бригадира чи й голови колгоспу (не вище!). Приймалася резолюція з'їздів шляхом відкритого голосування в залі. Потім приймали вітальні листи на адресу ЦК КПРС і ЦК КПУ з велемовними подяками за турботи про мистецтво й особливо кіно – тут клялися у відданості ідейній, політичній лінії партії і соцреалізму. Обрання правління Спілки, ревізійної комісії відбувалося таємним голосуванням за списком, зрідка – з доповненнями із зали, а то й у час голосування – на бюлетенях. Ці особи, як відомо, перед тим узгоджувалися у відділі культури ЦК КПУ. А потім збиралася партійна група з'їзду і виносила цей список на голосування. Як правило, всі включені у список правління, ревізійної комісії здобували необхідну більшість голосів. Адже і кількість комуністів з кожним з'їздом зростала. Та навіть на III з'їзді вона не досягала й половини делегатів. Потім правління обирало голову/першого секретаря заздалегідь визначеного в ЦК КПУ. В день з'їзду відбувалися покази нових фільмів, а то й проходив концерт для делегатів. Здається, тільки Леонід Осика (1940–2001) на II з'їзді Спілки спробував порушити цей порядок, зауваживши, що надто багато парадності на з'їзді, виступів осіб, не причетних до мистецтва²³.

Правління було додатковим цензором і «вихователем» кіномитців, які оступалися чи могли ухилитися від партійної лінії. Хоча згаданий фільм С. Параджанова (1924–1990) Левчук і відзначив на з'їзді, але на президії правління, розглянувши оказію з виступом режисера на прем'єрі свого фільму і навколо нього, прийняли неохвальну резолюцію: «Засудити провокаційну витівку

¹⁹ Там само. – Спр. 309. – Арк. 259.

²⁰ Там само. – Арк. 262.

²¹ Наприклад, для проведення пленуму правління Спілки кінематографістів УРСР в березні 1980 р. – Там само. – Спр. 1149. – Арк. 13.

²² Там само. – Спр. 932. – Арк. 11.

²³ Там само. – Спр. 450. – Арк. 165–166. Леоніда Осика змусили вибачитися за критику, хоч зробив він це іронічно – було видно, що залишився при своїй думці.

в приміщенні к/т «Україна», і, особливо, політично-хуліганську промову письменника-критика І. Дзюби. Президія Спілки кінематографістів вважає, що творчий актив українських кінематографістів на сьогоднішньому засіданні дав принципово правильну оцінку безвідповідальної поведінки в цьому інциденті С. Параджанова»²⁴. Бо Параджанов розповідав, як затулювався показ цього фільму, про свій опір російськомовному дубляжу. За політичні «гріхи» зі Спілки, як і з інших творчих спілок, виключали. Природно, що міру вини в такому випадку визначали партійні товариші з високої номенклатури – мистецької і партійної.

III з'їзд – 6 квітня 1976 року відображав зміни в суспільно-політичній і психологічній атмосфері УРСР 1970-х років. Він відбувся з порушенням статуту, із запізненням. Перенесення з'їзду Т. Левчук виправдовував необхідністю узгодити його зі всесоюзним. Цікаво: початкові хвилини з'їзду показують, що Левчук теж говорив російською мовою, хоч свої звітні доповіді завжди читав українською. Так само, якщо на перших двох з'їздах посадові особи УРСР виступали на з'їзді українською, то тепер майже всі російською, перейшов на російську і професор В'ячеслав Кудін. Російською виступав і секретар ЦК КПУ Валентин Маланчук. Менше третини ораторів тоді виступили українською. Кількість українців, як подавала мандатна комісія, становила 155 осіб, більше половини з 285 делегатів, 77 були росіянами, решту вказано як «інші»²⁵. Видатні українські радянські режисери С. Параджанов (зрозуміло), Л. Осика, Ю. Ілленко були російськомовними, судячи зі стенограм. Якщо на попередніх з'їздах делегати у виступах майже не згадували імен компартійних вождів, то тут було зовсім по-іншому. Левчук у звітній доповіді звернувся до присутніх партійних очільників зі словами: «Дорогі Олексій Антонович [Титаренко] і Валентин Юхимович [Маланчук]! Ми просимо передати ЦК Компартії України та Політбюро нашу глибоку, щирі схвильованість і запевнення, що для всіх нас немає нічого вищого, як віддавати всі сили загальнопартійній, загальнонародній справі будівництва комуністичного суспільства»²⁶.

Така настанова, мабуть, допомогла втриматися йому на своїй посаді аж до 1987 року. Т. Левчук, а також майже всі, хто виступав, цитують, згадують настанови, вислови Л. Брежнєва, рідко хто згадує В. Леніна. Левчук вказує і орієнтири для кіномитців: «Методологія радянської соціалістичної культури, з властивою їй чіткістю світогляду, глибокою правдивістю у відображенні дійсності, класовістю, партійністю відкриває перед радянським митцем шлях широкого розвитку його таланту – шлях свідомого служіння ідеалам Комуністичної партії»²⁷.

Закінчення в наступному номері.

²⁴ Там само. – Спр. 309. – Арк. 247.

²⁵ Там само. – Спр. 932. – Арк. 128.

²⁶ Там само. – Арк. 19.

²⁷ Там само. – Арк. 22.

Гра в кордони, гра з життями

Ольга Велимчаниця

«Будинок на кордоні» за С. Мрожеком

Режисер – Сергій Павлюк

Актори: Андрій Клочко, Світлана Журавльова, Олена Пасько, Андрій Кобелєв, Олександр Ковшун, Антон Лисенко, Валерій Гайфулін, Сергій Мевша
Херсонський обласний академічний музично-драматичний театр ім. М. Куліша

«Будинок на кордоні» польського письменника-абсурдиста Славоміра Мрожека, написаний 1967 року як телівистава, не мав великої кількості сценічних утілень. Серед нещодавніх українських версій можна згадати виставу у Центрі Леся Курбаса 2011 року, в якій йшлося про проблему пристосування. Сьогодні цей текст Мрожека виходить за межі суто морально-етичних питань і набуває гострої злободенності. Це підтверджує й інтерес до п'єси: у листопаді-грудні минулого року відбулося одразу дві прем'єри «Будинку на кордоні». Одна – в херсонському театрі ім. М. Куліша, друга – в київському «Сузір'ї». Текст Мрожека стає дзеркалом повсякденного абсурду, який часом видається настільки звичним, що його важко розпізнати і усвідомити.

Під час перегляду херсонської вистави «Будинок на кордоні» (режисер Сергій Павлюк) глядачі мали нагоду зануритися у атмосферу абсурду, трагіфарсу та подивитися на себе збоку. Вистава починається ще з порога театру, де глядачів зустрічають не звичні білетерки, а вартові на пункті пропуску, вони перевіряють перепустки-квитки та просять вимкнути телефони. Але це лише перший етап